

Kunnskapsoppsummering og klassifisering av tiltaket:

Zero (2. utg.)

Zero er et universalforebyggende mobbeprogram for barne- og ungdomstrinnet. Målene ved programmet er reduksjon og forebygging av mobbing, økt trivsel på skolen, og redusert angst for mobbing.

BAKGRUNN

Denne artikkelen er en kunnskapsoppsummering om effektene av Zero, som er et universalforebyggende program mot mobbing, og som retter seg mot barn og unge i skolen. Artikkelen er en revisjon av en tidligere evaluering av Zero i Ungsinn (Martinussen & Eng, 2010), og er omarbeidet i henhold til Ungsinns nye kriterier og prosedyrer for vurdering og klassifisering av tiltak (Martinussen m. fl., 2016). Hovedmålet med programmet er å redusere mobbing, forebygge at mobbing oppstår, samt øke trivsel på skolen og redusere angst for å bli mobbet. Programmet er ikke manualbasert, men bygger på prinsippet om nulltoleranse for mobbing, autoritative voksne, konsistens og kontinuitet. Dette innebærer at det ikke tillates at elever er ubehagelige mot hverandre, voksne skal utøve en kombinasjon av støtte og kontroll, og at antimobbearbeidet skal integreres i skolens totale virksomhet. Ansatte, elever og foreldre involveres slik at det forankres på skolen på alle nivåer. Skolene utarbeider egne handlingsplaner mot mobbing basert på prinsippene og ideene i Zero-programmet. De sentrale områdene det arbeides etter er avdekking, problemløsning, forebygging og kontinuitet. Elevrådet involveres også, og oppfordres til å jobbe systematisk med antimobbearbeid i og utenfor klasserommet. Programmet er utviklet av læringsmiljøsentret i Stavanger, men implementeres for tiden ikke aktivt. Videre utvikling og tilrettelegging av programmet avhenger av myndighetenes prioriteringer.

METODE

Kunnskapsoppsummeringen bygger på et systematisk litteratursøk i databasene Embase, Medline, Psykinfo, NORART Cochrane, Cristin, NORA, SCOPUS, og SweMed, rapporter fra kunnskapscenteret, NREPP, NICE og Blueprint, samt informasjon gitt fra tiltakseier.

RESULTATER

Litteratursøket resulterte i én effektstudie. Dette var en evaluering av programmet som ble gjennomført i 2003/2004 med til sammen 146 skoler og over 20000 elever. Denne studien benyttet seg av to kvasi-eksperimentelle design. Gjennom det ene designet ble elevene i skolene som deltok i Zero-programmet sammenlignet med elever som ikke deltok i programmet. Det andre designet var et pretest-posttest design hvor endring i mobbeatferd undersøkes over et år for alle elevene på skolene som deltar i Zero-programmet. Studien har enkelte metodiske begrensninger og svake funn, spesielt med tanke på sammenligningen mellom Zero-skoler og andre skoler.

KONKLUSJON

Zero er et godt beskrevet program, med gode rutiner for implementering og en sterk teoretisk forankring. Det er imidlertid behov for oppdatering av programmet, spesielt for å tilpasse dette den nye digitale hverdagen og nyere teori om mobbing. Det er også behov for effektstudier med bedre kvalitet for å kunne konkludere med om tiltaket er mer virksomt enn ordinær praksis.

Zero klassifiseres på evidensnivå 3: Tiltak med noe dokumentasjon på effekt.

Innledning

Bakgrunn

Den vanligste definisjonen av mobbing er at det er gjentatt negativ atferd fra én eller flere sammen, rettet mot en som ikke kan forsvare seg (Olweus, Danielsen & Roland, 1983). Det vil si at det er et skjevt styrkeforhold mellom den eller de som plager

og den som blir plaget, og at det gjentas over en viss tid. Mobbingen kan være fysisk, noe som er mest vanlig blant gutter (Card, Stucky, Sawalani, & Little, 2008). Den kan

Solveig Holen

solveig.holen@r-bup.no

*RBUP Øst og Sør
Regionsenter for barn og unge-
psykiske helse*

Monica Martinussen

monica.martinussen@uit.no

*RKBU Nord Regionalt kunns-
kapscenter for barn og unge,
UiT Norges arktiske universitet*

Helene Eng

helene.eng@uit.no

*RKBU Nord Regionalt kunns-
kapscenter for barn og unge,
UiT Norges arktiske universitet*

 Engelsk sammendrag på nettsiden

ISSN 2464-2142

Tidsskriftet Ungsinn utgis av Regionalt kunnskapscenter for barn og unge- nord (RKBU Nord) ved UiT Norges arktiske universitet.

også være verbal gjennom erting, hån og trusler. Blant jenter er den sosiale mobbingen noe mer vanlig og kan utarte seg gjennom utfrysning, baksnakking og utestengning. Samtidig er det ikke store forskjeller mellom kjønnene på disse litt mer indirekte formene for mobbing (Card et al., 2008). Digital mobbing skjer ved hjelp av elektronisk teknologi og er en annen form for mobbing som kan forekomme ved at personer blir hengt ut på nett gjennom publisering av bilder uten tillatelse, utestengning på sosiale nettsteder, spredning av uheldige historier og krenkende anonyme meldinger m.m. Digital mobbing skiller seg fra tradisjonell mobbing ved at det er vanskelig å slippe unna, det er mulig for utøveren å være anonym og det er potensiale for en uendelig mengde tilskuere (Kowalski, Limber & Agatston, 2012). Selv om digital mobbing er et relativt nytt fenomen, og det derfor ikke finnes mye forskning på effekter av tiltak rettet mot dette ennå, ser det ut til at det er mye overlapp mellom elever som utøver vanlig mobbing og elever som utøver digital mobbing og tilsvarende at de som mobbes ansikt til ansikt også mobbes digitalt (Kowalski, Giumetti, Schroeder, & Lattanner, 2014). En oppsummering av studier på effekter av tiltak mot digital mobbing viste generelt svake og usikre funn (Ulriksen & Knapstad, 2016).

Forekomsten av mobbing i Norge antas å være mellom 5 og 6 prosent, basert på antall elever som svarer at de blir mobbet ukentlig eller 2-3 ganger i måneden i elevundersøkelsen (Utdanningsdirektoratet, 2015). Dette er en vanlig avgrensning i forskningssammenheng, selv om også sjeldnere mobbeepiso-der kan være svært vonde (Idsøe & Idsøe, 2016; Roland & Vaaland, 2006). Forekomsten avtar med økende alder (Wendelborg, 2016). Siden 2007 har forekomst av mobbing blitt undersøkt blant alle 5.-klassinger og oppover til VG3 gjennom den årlige elevundersøkelsen. Fra 2007 – 2012 var det rimelig stabile tall på mobbing på rundt 7%, mens den gikk markant ned i 2013 til rundt 4%. Dette året ble det imidlertid gjort noen endringer i spørsmålene i elevundersøkelsen som kan være med på å forklare

nedgangen. Også i perioden 2013-2015 er det funnet en reduksjon i forekomst, men det er for tidlig å si om tallene representerer en reell nedgang i mobbing eller ikke (Wendelborg, 2016)

Selv om de aller fleste barn har det bra på skolen, er det likevel mellom 25.000 og 45.000 barn som utsettes for mobbing i Norge (SSB, 2015; Wendelborg, 2016). For disse barna kan mobbingen være svært alvorlig. De opplever en situasjon preget av sosialt og psykologisk stress. Dette gjør at de har økt risiko for å utvikle psykiske vansker både som barn og senere i livet. Det er funnet at det å bli utsatt for mobbing er assosiert med økt forekomst av ulike former for angst, depresjon, lavt selvbilde, aggresjon, psykosomatiske plager (som hodepine, vondt i magen), skolevegring og lavere skoleprestasjoner (Idsøe & Idsøe, 2016). For noen kan det å bli utsatt for alvorlig mobbing oppleves traumatisk, og det er funnet at mobbeofre kan ha symptomer på posttraumatisk stresslidelse (PTSD). En traumatisk hendelse defineres ved at den må være selvopplevd eller noe man er førstehåndsvitne til, og den må ha fremkalt en iboende trussel om død eller alvorlig skade (Idsøe & Idsøe, 2016). Mobbing som fenomen må derfor ses på som et alvorlig samfunnsproblem.

Opplæringsloven § 9 a-1 gir alle elever i Norge rett til et godt psykososialt miljø (Opplæringsloven, 1998), og mobbing har vært på den politiske dagsordenen lenge, blant annet gjennom manifest mot mobbing startet av Kjell Magne Bondeviks regjering i 2002 (Tikkanen & Junge, 2005). Manifestet er blitt fornyet flere ganger og innebærer at ulike relevante aktørers øverste ledere, deriblant regjeringen, utdanningsforbundet, KS og Foreldreutvalget, har signert en intensjonsavtale om å jobbe for nulltoleranse for mobbing. Aktørene som har signert tar et medansvar for en kontinuerlig innsats mot mobbing, men de konkrete strategiene inngår ikke i manifestet.

De strukturerte mobbe- og skolemiljøprogrammene som finnes i Norge er avhengige av finansering for å kunne være et tilbud til skolene. Tilgjengeligheten

av denne type program for skolene har dermed i praksis variert med den politiske viljen til å finansiere spredningen av dem. I 2012 ble det innvilget økonomisk støtte til enkelte programmer som kunne dokumentere at de ledet til reduksjon av mobbing, deriblant Zero (Utdanningsdirektoratet, 2012). I 2015 leverte Djupedalsutvalget sin NOU: Å høre til. Virkemidler for et trygt psykososialt skolemiljø (Djupedalsutvalget, 2015), som beskriver en rekke forslag til tiltak for å redusere mobbing. Regeringen fulgte opp i 2016 med tiltaksplan der det sies at det fortsatt skal bevilges midler til antimobbingprogrammer. Det er imidlertid nye kriterier for tildeling av midler som krever at programmene også inkluderer områdene digital mobbing, skjult mobbing og forholdet mellom mobbing og psykisk helse (Kunnskapsdepartementet, 2016).

Om tiltaket

Zero er et universalforebyggende antimobbingprogram for barne- og ungdomstrinnet. Målene med programmet er reduksjon og forebygging av mobbing, økt trivsel på skolen og redusert angst for mobbing. Tiltaket er utviklet av forskere ved Læringsmiljøsentret (tidligere Senter for atferdsforskning, SAF) ved Universitetet i Stavanger. Programmet har vært finansiert og anbefalt av Utdanningsdirektoratet. For tiden implementeres ikke programmet aktivt. Læringsmiljøsentret mottar sine oppdrag og bevilgninger fra Utdanningsdirektoratet, og evt. videreføring av Zero er avhengig av politiske beslutninger der.

Antimobbearbeidet i Zero forankres i skolens ordinære organer, og involverer hele skolens personale i tillegg til Foreldrerådets arbeidsutvalg (FAU) og elevrådet. Skolen mottar en opplæringspakke som varer over ett og et halvt år, og etter dette forventes det at Zero-arbeidet opprettholdes av skolene selv.

Nulltoleranse for mobbing, aktiv involvering i hele skolemiljøet og forpliktelse står sentralt i Zero-programmet. Både ansatte, elever og foreldre skal involveres og få et eierforhold til innsatsene mot mobbing.

Det teoretiske grunnlaget for tiltaket

I Zeros materiell henvises det til forskningslitteratur som forklarer motivasjonen for mobbeatferd, og mekanismer som programmet søker å påvirke gjennom sine metoder (Roland & Vaaland, 2006).

Det beskrives to typer aggressivitet som kan ha betydning for mobbeatferd. *Reaktiv aggressivitet* er en stabil tendens til å bli sint i møte med frustrasjoner eller etter provokasjoner og at en lar sitt sinne få utløp gjennom negative handlinger (Dodge, 1991). Denne type aggressivitet viser seg ikke å ha stor betydning for mobbeatferd. *Proaktiv aggressivitet* er en stabil tendens til å reagere med utadrettet aggresjon for å oppnå sosiale gevinster uten at det foreligger en provokasjon. Mobbingen gir en maktfølelse overfor offeret og en tilhørighet til de andre plagerne. Mobbing foregår ofte i grupper, og gruppetilhørighet er viktig for mobberne. Relasjonen mellom plagerne styrkes gjennom mobbingen, og det at offeret er utenfor styrker deres opplevelse av fellesskap ytterligere. Proaktiv aggressivitet viser en sterk sammenheng med mobbing både for gutter og jenter, særlig på de øverste klassetrinnene (Dodge, 1991).

Programmet fokuserer spesielt på å forhindre og stoppe såkalt *proaktiv aggressivitet*. Zero-programmet fokuserer også på individuelle løsninger, og er opptatt av mekanismer som kan gjøre seg gjeldende både hos mobber og mobbeoffer. Ofte er det en tendens til at mobber bagatelliserer eller konstruerer sannheter som gjør at de fraskriver seg skyld. Ingen ønsker å være en mobber. Disse mekanismene er Zero-programmet opptatt av at lærere og andre som arbeider med mobbeproblematikken er oppmerksomme på.

Til tross for sine handlinger mener de fleste plager at mobbing er galt, og de vil i teorien ta avstand fra denne type handlinger. Plagerne tar derfor i bruk mekanismer for å forsvare sine handlinger. Her er igjen gruppeatferd viktig. Det er ikke like individuelt ansvarsbelastende som atferd man er alene om. Derfor er det viktig i problemløsningsdelen av programmet at man henvender seg til elevene individuelt og ikke i grupper. En annen mekanisme som utvikler

seg for plagerne er at de konstruerer sannheter om offeret som gir offeret skyld for deres handlinger. De anser ikke handlingene sine lenger som gale fordi de konstruerer sannheter om at offeret ikke fortjener bedre. Slike argumenter vil prege plagernes forklaringer når de blir konfrontert med plagingen, og det er derfor et viktig poeng i Zero at den som samtaler med plagerne forstår hvilken funksjon denne type forklaringer har og ikke innlater seg på diskusjoner om disse vurderingene av offeret.

Tilskueren beskrives å ha en viktig rolle i mobbingen. Tilskuerne deltar ikke selv i plagingen, men registrerer at den skjer. Christina Salmivalli (2009) har forsket på tilskuerrollen, det vil si hvordan andre elever forholder seg til mobbere og mobbeofferet. Hun har blant annet funnet at tilstedeværelsen av andre og andres reaksjoner på handlingene påvirker mobbingen. Dersom utøveren føler støtte fra medelever, kan det føre til forverring av situasjonen. Samtidig vil medelevers negative reaksjoner kunne stoppe mobbingen. I Zero-programmet beskrives tilskuerne som en taus majoritet. Det tenkes at mange av dem er imot plagingen, men de tror at de andre elevene er positive til plagingen og de tør derfor ikke gripe inn. I materialet beskrives det også at plagerne ofte tar feil når de tror at tilskuerne støtter deres handlinger. Dersom tilskuerne griper inn til støtte for mobbeofferet, er dette effektivt for å stoppe mobbingen. Zero-programmet tar dette på alvor, og inkluderer tilskueren i arbeidet mot mobbing.

Klasser med atferdsproblemer og mobbing kjenne- tegnes ved generell utrygghet mellom mange av elevene, negativ klikkdannelse og isolerte elever. Disse faktorene kan gi grobunn for mobbing i klassen. Utryggheten gjør at elevene slåss for sine posisjoner med mobbing som et virkemiddel. Potensielt aggressive elever er sensitive for ledelse og de får mindre spillerom dersom lærerens ledelse blir tydelig. Aktiv og målrettet ledelse fra læreren påvirker de sosiale strukturene slik at mobbing forebygges. En autoritativ voksen som viser en kombinasjon av støtte og kontroll overfor barnet fremmer positiv atferd for barnet. Dette gjelder både hjemme og på

skolen. Effekten ser ut til å være størst der foreldre og skolen samarbeider.

Skoler som har lav forekomst av mobbing, har noen fellestrekk. Ett er at alle ved skolen involveres i arbeidet med å fremme et godt psykososialt skolemiljø og forebygge og håndtere mobbing (Rigby, 2007; Söderström, 2013). Disse skolene preges ofte av skoleomfattende arbeid der den profesjonelle kulturen er god, og skolen er motivert for å utvikle og forbedre seg. Skolene har også en god skolekultur, sterk skoleledelse og god klasseledelse, i tillegg til at de involverer elevene og foreldrene systematisk. Aktiv og målrettet ledelse fra læreren påvirker de sosiale strukturene slik at mobbing forebygges.

Beskrivelse og materiell

Zero-programmet er beskrevet gjennom eget materiell samt i et bokkapittel (Midthassel & Roland, 2011). Materialet er tilgjengelig gjennom nettsiden til Læringsmiljøsentret og består av hefter, filmer og brosjyrer:

- Programmet har en omfattende lærerveiledning på 75 sider (Roland & Vaaland, 2006). Veilederen beskriver mobbing som fenomen, prinsipper og oppbygging av Zero-programmet, tiltak som kan benyttes på skole- og klassenivå for å forebygge mobbing, kartleggingsmetoder samt problemløsningstiltak når mobbing er avdekket.
- Et eget temahefte gir lærerne anledning til å jobbe særlig med åtte sentrale temaer (Midthassel, Auestad, Roland, & Solli, 2006). For hvert tema finnes det en instruksjon som etterfølges av caser og oppgaver til refleksjon og diskusjon.
- Et eget hefte gir råd om hvordan skolene kan ivareta elever som har blitt mobbet også etter at mobbingen er opphørt (Auestad, 2013).
- Idéheftene mot mobbing for elevrådet på barnetrinnet (Atferdsforskning, 2004) og ungdomstrinnet (Atferdsforskning, 2012) gir informasjon om mobbing, og ideer til hvordan tillitsvalgte elever og elevrådet kan være aktive i skolens arbeid mot mobbing.

- Et eget hefte gir skolene et verktøy for å etablere sin egen handlingsplan mot mobbing (Midthassel, 2011). Hftet inneholder en introduksjon til hvordan alle kollegaene involveres i å utvikle planen. I tillegg inneholder det en mal som sikrer at planen inneholder sentrale temaer.
- Det er utviklet et eget hefte som beskriver hvordan læreren kan avdekke og forebygge den skjulte mobbingen (Flack, 2010). Hftet gir innsikt i hvordan samspillet mellom elevene foregår, og gir de voksne konkrete verktøy til å avdekke den relasjonelle mobbingen som ellers kan være vanskelig å få øye på.
- Zero. SAFs program mot mobbing. Innføringsfilm for foreldre og lærere. Barnetrinnet (Atferdsforskning).
- Zero. SAFs program mot mobbing. Film om problemløsning (Atferdsforskning, 2003).

Målsetninger og målgruppe

Målsetningene for Zero er enkelt beskrevet i lærerveiledningens forord. Hovedformålet er å forebygge og redusere forekomst av mobbing på skolene.

Målene skal nås gjennom å:

- avdekke mobbing
- løse mobbesaker
- forebygge mobbing
- gjøre innsatsen mot mobbing som en del av skolens arbeid

Målgruppen er alle elever i grunnskolen.

Gjennomføring av tiltaket og metoder som anvendes

Organisering av Zero-arbeidet

Zero-arbeidet i skolen involverer hele skolen og det anbefales i tillegg å involvere samarbeidspartnere som PP-tjenesten, barnevernet og helsesøster. Arbeidet ledes av en ressursgruppe av nøkkelpersoner som skal påse at Zeroarbeidet følges opp, og at FAU og elevrådet involveres.

Ressursgruppen får grundig opplæring i programmet og fungerer som en støtte for lærere og SFO-

personalet. Personalet organiseres i team som møtes gjennom hele året for å planlegge og drøfte aktuelle forebyggings- og problemløsningstiltak i klassene. Dersom noen oppdager mobbing, skal teamet informeres om hvem som er involvert. Teamleder rapporterer videre til ressursgruppa.

En kollegagruppe brukes til å utarbeide skolens handlingsplan mot mobbing basert på Zero-malen. Handlingsplanen skal vise skolens holdninger og tiltak.

Elevrådet oppfordres til å jobbe systematisk ved å planlegge aktiviteter for ett år. Materiellet inneholder forslag til tiltak, der elevrådet kan bidra til antimobbearbeidet i og utenfor klasserommet. Det kan for eksempel være opplegg i klasserommet som diskusjoner, oppgaver, konkurranser eller rollespill. Medelevene bevisstgjøres på de ulike rollene i en mobbesituasjon med særlig vekt på tilskuerrollen. Kontaktlærer har ansvar for at elevrådet arbeider med materiellet.

Ressursgruppa har ansvaret for å involvere FAU i arbeidet. Zero-programmet anbefaler boken *Mobbing. Håndbok til foreldre* (Roland, 1996) til bruk i FAU.

Prinsipper for Zero-programmet

Zero er ikke et manualstyrt program, men bygger på prinsipper som skal gi retning til arbeidet. De fire sentrale prinsippene omhandler *nulltoleranse for mobbing, autoritative voksne, konsistens* og *kontinuitet*.

Nulltoleranse innebærer at det ikke tillates noen form for ubehagelig oppførsel mot andre elever, selv om det bare er små episoder. Holdningen om nulltoleranse skal markeres tydelig av de voksne, og i programmets materiell beskrives dette som forebyggende for grove episoder og langvarig mobbing.

Et annet prinsipp er at barna på skolen skal møtes av *autoritative voksne*. En autoritativ voksen viser

en kombinasjon av støtte og kontroll overfor barnet. De støtter barna ved å tydelig vise at de bryr seg om hver elev, ved å vise dem oppmerksomhet og respekt, samt ved å hjelpe dem faglig og sosialt. Samtidig skal de voksne ha oversikt og myndighet på skolen slik at ikke uformelle, negative ledere blant elevene overtar kontrollen. Det er også viktig at det er et godt samhold blant de voksne og at elevene ser at de voksne er venner og samarbeider godt.

At antimobbearbeidet er *konsistent* innebærer at arbeidet er integrert i skolens totale virksomhet og at det er sammenheng mellom små og store tiltak i ulike deler av skolehverdagen. Mobbing tas opp i klassen regelmessig. Klassen skal vite at skolen til enhver tid er opptatt av dette. Tematiseringen kan foregå planlagt eller mer spontant som en del av den eksisterende undervisningen. Hver uke avsluttes med et fast innslag der mobbing alltid er et av temaene. På samme måte som i klasserommet, er mobbing også alltid et tema på foreldremøter, både i de felles foreldremøtene og i de personlige foreldrekonferansene. Foreldrene får generell informasjon om mobbing, blir informert om skolens arbeid, og blir selv utfordret til å diskutere hvordan foreldrene kan bidra i arbeidet mot mobbing.

Tematiske koblinger anses i programmet som virkningsfullt. Med dette mener man at man skaper koblinger mellom antimobbearbeidet og andre viktige områder av skolens virksomhet. For eksempel ved at en rektor berømmer en klasses innsats i antimobbearbeidet og samtidig berømmer den samme klassen for innsatsen i et faglig arbeid. Denne type koblinger skal vise hvordan ulike deler av skolens arbeid henger sammen, og hvordan antimobbearbeidet er en integrert del av skolens virksomhet. Slike koblinger tenkes å sette mobbing inn i en større sammenheng for elevene og skape større troverdighet.

Det fjerde prinsippet *kontinuitet* handler om at oppmerksomheten og standarden på antimobbearbeidet opprettholdes over tid. Innføringen av Zero

går over ett skoleår, og det legges vekt på at intensiteten i arbeidet skal vare gjennom hele skoleåret. Dette sikres gjennom en grundig planlagt progresjon i programmet, aktiviteter som følger naturlig etter hverandre og som er datofestet.

I programmets materielle beskrives det en rekke elementer som skolene kan eller bør inkludere. Noen av elementene er særlig sentrale, og det forventes at skolene som deltar i Zero forplikter seg til å bruke disse. I tillegg er det elementer som anbefales samt forslag og ideer. Skolene planlegger sine aktiviteter basert på prinsippene i Zero, egne ressurser og egne behov.

Forebygging

Ulike innsatser på skolenivå og klassenivå skal forebygge mobbing ved for eksempel å være bevisste på hvordan klasser settes sammen, god voksentetthet i skolegården og fellesarealer og at rektor viser aktivt engasjement for mobbearbeidet når rektor besøker klassene og SFO.

Autoritativ klasseledelse er et viktig element for forebygging av mobbing i Zero. Læreren skal kombinere en tydelig myndighet med omsorg for elevene. Læreren skal være klassens formelle og reelle leder, ha autoritet og tillit fra elevene. Den autoritative klasseledelsen skal føre til gode relasjoner i klassen, klare rutiner og positive læringsopplevelser. Læreren legger stor vekt på sosial støtte til hver elev, samtidig som det stilles krav til elevene. Det legges også vekt på individuelle tilbakemeldinger til elevene både med ros og korrigeringer. Elevene skal vite at læreren følger med på det sosiale miljøet i klassen og at han/hun er i stand til å gripe inn ved uro. Læreren innfører klare retningslinjer for arbeidet i timene, slik at arbeidsdagen blir forutsigbar for elevene. Timene starter presis og avsluttes på en ryddig og rolig måte.

Avdekking av mobbing

Skolen skal gjennomføre en anonym spørreundersøkelse blant elevene om våren. Undersøkelsen er

utarbeidet av Læringsmiljøsenderet og har til hensikt å kartlegge omfanget av mobbing samt hvor mobbing vanligvis skjer. Skolen mottar egne resultater, og en oppsummering for alle skoler som deltar i Zero.

En stor tetthet av inspiserende lærere i skolegården og fellesarealer skal også bidra til å oppdage om det foregår mobbing. De voksne, som bærer en synlig vest, skal spre seg for å få best mulig oversikt, og de skal gripe inn ved negativ atferd generelt og mobbing spesielt. I tillegg skal rektor besøke hver klasse og SFO tidlig i skoleåret, og forhøre seg om mobbing. Mobbing skal også være tema ved individuelle samtaler med elevene og med de foresatte for å avdekke om mobbing foregår. Det er utarbeidet et eget verktøy (Flack, 2010) for å hjelpe lærerne til å forebygge og oppdage den relasjonelle, skjulte mobbingen som kan foregå.

Problemløsning

Når mobbing avdekkes, skal skolene ha gode prosedyrer for problemløsning. Ved mistanke om mobbing skal den voksne prøve å få best mulig oversikt over situasjonen før han/hun gjennomfører samtaler med de involverte elevene. Det kan være ulike måter å gjennomføre disse samtalen på, og materialet eksemplifiserer flere fremgangsmåter. Normalt vil det gjennomføres flere samtaler med mobbeofferet først, deretter samtale med plagerne hver for seg, etterfulgt av en samtale med plagerne samlet. Foreldrene trekkes også inn.

Målet for samtalen er å få slutt på plagingen. Et viktig element i samtalen med offeret er at denne skal oppleve den voksnes støtte. Hun eller han skal få vite at skolen ikke vil akseptere at plagingen fortsetter og at skolen vil ta ansvar for å få slutt på plagingen. Overordnet prinsipp i elevsamtalene er at en støtter offeret og stiller krav til plagerne, uten å forhandle med dem. Etter at læreren sammen med plagerne har kommet frem til en løsning, følges både plagerne og offeret opp med oppfølgingssamtaler. Det kan også være aktuelt med tiltak i klassen for også å jobbe med tilskuerne.

Implementeringsstrategier, kvalitetssikring og kostander

Zero har hatt en aktiv spredningsstrategi med informasjon om programmet gjennom annonser, nettsider og brosjyrer. Programmet ble også tidligere anbefalt fra Utdanningsdirektoratet. Pr. 2016 har 389 grunnskoler over hele landet gjennomført implementering av Zero-programmet.

Interesserte skoler kan søke om å delta i programmet, helst sammen med to til fire andre skoler. Skolene utgjør en skolegruppe som mottar opplæring fra Læringsmiljøsenderet. Prosjektfasen i Zero-programmet går over 1½ år.

Skolene som deltar i programmet mottar:

- Fem seminardager om skolens arbeid mot mobbing til skolenes ressursgrupper (noen av disse var halve dager)
- En kursdag om mobbing for hele personalet på skolen
- Telefonisk eller elektronisk oppfølging og veiledning skole for skole
- En materiellpakke bestående av: lærerveiledning, elevrådshefte, mal for handlingsplan, håndbok til foreldre og to filmer
- Kursmateriell til bruk for foresatte, sendt elektronisk
- To undersøkelser om mobbing blant elevene: én ved oppstart og én året etter.
- Skolene får rapport om resultatet av undersøkelsene. I tillegg blir deler av undersøkelsene presentert på arbeidsseminar for ressursgruppene.

Zero-skolene får oppfølging av et faglig nettverk i regi av Læringsmiljøsenderet. Skolene i skolegruppa blir i tillegg oppfordret til å ha kontakt med hverandre mellom samlingene. På denne måten kan de støtte og stimulere hverandre i arbeidet.

Tiltaket blir kvalitetssikret gjennom materiellpakken, opplæringen, veiledning og oppfølging av Læringsmiljøsenderet. I tillegg følger en ansatt ved Læringsmiljøsenderet prosessene på den enkelte skole.

Skolene som deltar i programmet forplikter seg også til å:

- gjennomføre Zeros spørreundersøkelse to ganger med ett års mellomrom
- opprette en ressursgruppe
- delta på samlingene i programmet
- følge opp arbeidet fra kurs og seminarer på skolen ved å iverksette tiltak som trykker elevenes skolehverdag
- utarbeide en handlingsplan i tråd med malen
- involvere foreldre og elever i arbeidet mot mobbing
- gi tilbakemelding til Læringsmiljøsenteret om arbeidet i Zero

For å opprettholde kvaliteten i Zero-arbeidet, har skolene anledning til å få gjennomført årlige elevundersøkelser i regi av Læringsmiljøsenteret. I tillegg blir det arrangert kurs i Stavanger der nyansatte blir kurset i mobbeproblematikk og klasseledelse. Malen for skolens planarbeid tar også opp kontinuitet, og det er innbakt i planen at den skal evalueres og revideres hvert år.

Implementering av Zero-programmet koster kr 22.000 for skoler med 50 elever eller mer. For skoler med mindre enn 50 elever koster deltakelsen kr 19.000. Prisen dekker utgifter for fagpersoner til de seks samlingene gjennom året, samt veiledning som blir gitt til skolene underveis, en materiellpakke, og kostnader til mobbeundersøkelsene hvor det blir gitt tilbakemelding til den enkelte skole. De samarbeidende skolene må selv dekke utgifter til kurs og seminarlokaler og en enkel bevertning. Det øvrige materiellet kan kjøpes til kostpris eller lastes ned gratis fra nettet.

Problemstilling for artikkelen

Formålet med denne artikkelen er å undersøke om Zero kan antas å være virksomt benyttet i vanlig praksis i Norge.

Denne artikkelen er en revisjon av en tidligere beskrivelse av det samme tiltaket i Ungsinn (Martinussen & Eng, 2010), men videreutviklet i

henhold til Ungsinn sine nye prosedyrer og kriterier.

Metode

Litteratursøk etter studier om tiltaket ble gjennomført i databasene Embase, Medline og Psykinfo, NORART Cochrane, Cristin, NORA, SCOPUS og SweMed. Søkedato: 23.02.2016. I tillegg ble tiltaks-eier i Norge kontaktet og dokumentasjon som manualer, veiledere, og forskningsdokumentasjon som eventuelt ikke ble fanget opp av søket ble innhentet, samt informasjon om implementeringsstrategier og kvalitetssikring. Det ble identifisert relevant forskningsdokumentasjon for tre typer studier: Nordiske effektstudier, internasjonale kunnskapsoppsamlinger og andre norske studier i henhold til kriteriene for klassifisering av tiltak i Ungsinn (Martinussen et al., 2016).

Resultater

Resultater fra litteratursøk

Litteratursøket resulterte i totalt 41 artikler og rapporter, der 30 treff ikke omhandlet Zero-programmet. Av de resterende 11 treffene, var det én effektstudie (Roland, Bru, Midthassel, & Vaaland, 2010), mens en annen artikkel handlet om tiltaket uten å være en evaluering (Roland & Midthassel, 2012). Fire studier som omhandlet implementering ble identifisert (Midthassel, Bru & Idsoe, 2008; Midthassel & Ertesvåg, 2009; Midthassel & Ertesvåg, 2008; Midthassel, Minton & O'Moore, 2009) i tillegg til en studie som sammenlignet Olweus-programmet og Zero-programmet (Stephens, 2011). De resterende studiene var to masteroppgaver og en rapport som omhandlet implementering og nytte av Zero-programmet i Norge (Eriksen, Hegna, Bakken, & Lyng, 2014; Karlsen & Fredriksson, 2014; Klingenberg, 2007). Disse tre vil ikke bli omtalt nærmere i denne oversikten.

Beskrivelse og teoretisk rasjonale

Oppsummert er Zero-programmet godt beskrevet både når det gjelder formål, målgruppe, metoder som benyttes og teoretisk rasjonale (se tabell 1). Det

finnes egne manualer og veiledere for lærere, med teoretisk bakgrunn og konkrete forslag til aktiviteter, noe som er beskrevet i mer detalj over. I tillegg er det utviklet materiell til bruk i FAU og for elevrådet, slik at både foreldre og elevråd involveres i Zero-prinsippene og arbeidet. Utover materialet som er utarbeidet for elevrådet, finnes det ikke noe eget materiell for elevene, hverken for alle elevene på skolen eller for elever som mobber eller blir mobbet.

Kjerneelementer/fleksibilitet er delvis beskrevet da det i materialet er oppgitt forskjell på *skal-* og *bør-*aktiviteter, og man kan dermed tenke at *skal* angir kjerneelementer. Samtidig er Zero-programmet ganske fleksibelt og det er mye opp til hver skole hvordan de utformer arbeidet helt konkret.

Tabell 1. Vurdering av tiltakets beskrivelse

Dimensjoner i beskrivelsen	Ikke beskrevet	Noe beskrevet	Godt beskrevet
Problembeskrivelse			X
Målgruppe			X
Hovedmål			X
Sekundærmål			X
Utforming av tiltaket			X
Metoder som benyttes			X
Kjerneelementer/ fleksibilitet		X	
Utøvere av tiltaket			X
Manual/veileder for utøvere			X
Materiell for mottakere av tiltaket	X		
Undersøkelser som styrker beskrivelsen			X

Nordiske effektstudier

Som tidligere nevnt ble det kun identifisert én effektvaluering av programmet. Denne ble gjennomført i Norge i perioden 2003-2004 (Roland et al., 2010). Studien har to ulike design: et pre-post-design, og et kvasi-eksperimentelt design. I pre-post-designet

undersøkes endring i mobbeatferd over et år for alle elevene på skolene som deltar i Zero-programmet. Målingene blir gjort før skolene starter med Zero-programmet og deretter for alle elevene ett år etter at programmet er innført. Et argument for å gjøre det slik er at forekomsten av mobbing avtar med økende alder på barna og at man med dette designet sikrer at gjennomsnittsalderen på barna er lik i begge gruppene. Ved å anvende dette designet kontrollerer man også for at elevene har blitt ett år eldre og unngår at forklaringen på endringen kan tilskrives økende alder hos barna. Dette ville ha vært et problem dersom man hadde anvendt et tradisjonelt pretest-posttest-design der hvert barn ble sammenlignet med seg selv før og etter intervensjonen. I tillegg til dette designet ble Zero-skolene sammenlignet med en annen gruppe skoler der omfanget av mobbing var kartlagt gjennom Elevundersøkelsen. Studien har altså benyttet seg av to typer design, både en sammenligning innad i Zero-skolene før og etter innføring av programmet, og en sammenligning mellom grupper der Zero-skolene sammenlignes med en gruppe skoler som ikke har deltatt i Zero-programmet, men der det kanskje har foregått andre initiativ for å redusere mobbing. Den siste sammenligningen var avgrenset til de eldste barna (5.-7. klasse) da Elevundersøkelsen kun er gjennomført i denne aldergruppen.

Skoler som ønsket å begynne med Zero-programmet ble inkludert i tiltaksgruppen. I alt 146 skoler med over 20000 elever på 1 – 7. trinn mottok Zero-programmet. Vel 20000 elever på 5. – 7. trinn i skolene som deltok i Zero-programmet ble sammenlignet med nesten 7000 elever fra 52 skoler (5. – 7. trinn) utenfor programmet (se tabell 2).

Tabell 2. Oversikt over inkluderte nordiske effektstudier

Studie/ Artikkel	Forskningsdesign	Deltakere	Utvalget	Måletidspunkter
1. Roland et al.,(2010)	Kvasiekperimentelt a)pre-post design	a) tiltak: N=20446 (t1) og N=20430 (t2)	a) tiltak: alle elever ved 146 skoler, 2. – 7. trinn (7-12 år)	a) pretest-posttest tiltak: 2003–2004
	b)sammen med kontrollgruppe	b) kontroll: N=6800 barn (10-12 år)	b) kontroll: alle elever ved 52 skoler, 5.-7. trinn (10-12 år)	b) kontroll: 2001– 2004

Forskningsmetodisk kvalitet

Tabell 3. Skåring av forskningsmetodisk kvalitet

Studie	Statistiske analyser	Måling	Indre validitet	Tro mot tiltaket	Ytre validitet	Gj. snitt
Roland, Bru, Midthassel, Vaaland, (2010).	2	2	2	2	3	2,2

Note. Skalaen som benyttes er: 0 = ikke rapportert eller undersøkt, 1 = dårlig/utilfredsstillende, 2 = tilfredsstillende, 3 = godt, 4 = svært godt.

Statistiske analyser

Analysene er gjennomført ved hjelp av ANCOVA for de kontinuerlige målene for mobbing og logistisk regresjon når mobbing var målt som en kategorisk variabel, noe som er adekvate analyser for denne type design. Samtidig forutsetter både logistisk regresjon og ANCOVA uavhengige observasjoner. Siden elevene ved pre- og postmålingene ofte er de samme, og man ikke tar hensyn til dette i analysene, kan det få konsekvenser for presisjonen til resultatene.

Det er positivt at det i analysene som predikerer mobbing ble kontrollert for kjønn, klassetrinn og interaksjon mellom endring og klassetrinn. Det er derimot ikke tatt hensyn til at elevene er gruppert i klasser og skoler, noe som sannsynligvis gir avhengighet i data. En mulig konsekvens av at analysene ikke tar hensyn til hierarkisk struktur i data, vil være at standardfeilen underestimeres, noe som kan føre til at statistisk signifikans overestimeres (Hox, Moerbeek & van de Schoot, 2010). Rent hypotetisk vil en derfor kunne risikere at enkelte pre-post-resultater ikke lenger var signifikante om flernivåanalyser hadde blitt gjennomført.

Tilsvarende er resultatene basert på pre-posttest-designet analysert som to uavhengige grupper selv om det i stor grad er det samme elevene som er testet to ganger. Dette er en svakhet ved studien.

En styrke ved studien er at det generelt er lite frafall. Kun seks av Zero-skolene trakk seg fra studien mellom t₁ og t₂. Svarprosenten er 94% og 93% i Zero-

skolene på hvert av de to tidspunktene, og 87% og 81% i sammenligningsutvalget. Det er ikke gjort noen frafallsanalyser. Utvalget er også stort noe som innebærer at statistisk styrke er svært god.

Basert på dette ble statistiske analyser vurdert til grad 2, tilfredsstillende (se tabell 3).

2. Målinger

Mobbing er målt ved hjelp av to skalaer for hhv. å bli mobbet samt å mobbe andre. Skalaene består av fire spørsmål hver. I tillegg anvendes også et av spørsmålene fra hver skala for seg til å dele inn barna i to grupper: de som blir mobbet/ikke mobbet, samt de som mobber/ikke mobber. Denne grupperingen baserer seg på hva elevene har svart på de to generelle spørsmålene: Dette skoleåret – hvor ofte har blitt mobbet eller har du mobbet andre på skolen? De som svarer ukentlig eller oftere blir klassifisert som hhv «blir mobbet» eller «mobber andre».

De øvrige tre spørsmålene i hver skala omhandler spesifikke former for mobbing som eksempelvis er ting, fysisk vold eller utestenging. Cronbachs alpha var god for begge skalaer (hhv .73 og .80). Framgangsmåten som i studien er brukt for å kartlegge mobbing er vanlig innenfor denne forskningstradisjonen (se f.eks. Solberg & Olweus, 2003). En svakhet ved skalaene som ble brukt var at spørsmålene kun handlet om elevene ble mobbet eller mobbet på skolen. Det var imidlertid ingen spørsmål om hvordan mobbingen foregikk, hva den handlet om og

hvilke arenaer dette foregikk på. Med internett og mobil er arenaene for mobbing utvidet, noe som skolene og anti-mobbe arbeidet også bør forholde seg til.

Basert på dette ble målinger vurdert til grad 2, tilfredsstillende (se tabell 3).

3. Indre validitet

Elevene i Zero-skolene ble kartlagt både før programmet startet og etter 12 måneder. Elevene i sammenligningskolene ble kartlagt på ett tidspunkt og så 3 år senere. I studien er altså både et pretest – posttest design (a) anvendt i tillegg til at en sammenligningsgruppe ble valgt ut og forskjellen til Zero skolene ble undersøkt.

En svakhet ved pre-post-design, er at man ikke helt kan utelukke at det er andre faktorer enn tiltaket som har forårsaket de endringer man finner (svak indre validitet). Mobbing avtar generelt med alderen og ved å inkludere alle barna på skolene (i stedet for kun de som deltok på pre-test), sikrer man seg at økende alder ikke kan forklare en eventuell nedgang i mobbing, noe som styrker den indre validiteten. På den annen side kan det være store forskjeller i både klassemiljø og elevgruppe mellom ulike trinn, noe som kan tilsi at endring fra et år til neste skyldes endring i elevgruppen som ikke har noe med programmet å gjøre. Man introduserer nye 2. klassinger på post-målingene, og de 7.-klassingene som var med på pre-målingene forsvinner ut. Det at man delvis ikke har samme individer på pre og post, kan dermed ses på som en svakhet for indre validitet.

I den andre delen av studien (b) ble Zero-skolene sammenlignet med et representativt utvalg av norske skoler der Elevundersøkelsen hadde vært gjennomført i 2001 og 2004. Begge utvalgene er svært store noe som er positivt, men det er allikevel en del faktorer ved denne sammenlikningen som svekker den indre validiteten og dermed muligheten for å avdekke om eventuelle forskjeller i resultat skyldes Zero-programmet. For det første er det ikke mulig å være helt sikker på at det ikke er andre forskjeller mellom gruppene enn at Zero-skolene har mottatt programmet. Det var som forfatterne nevner i artikkelen også andre initiativ for å redusere mobbing i den aktuelle perioden som eksempelvis det Norske manifestet mot mobbing, og mange av

sammenligningsskolene hadde økt sin innsats mot mobbing i den aktuelle perioden. Det kan også være at skoler som velger å ta i bruk et slikt program har mer motiverte lærere og flere ressurser enn sammenligningsskolene. Et annet problem for sammenligningen var at tiden mellom måletidspunktene for intervensjonsskolene var 12 måneder, mens for sammenligningsskolene var den 3 år.

Basert på dette ble indre validitet vurdert til grad 2, tilfredsstillende (se tabell 3).

4. Tro mot tiltaket

Det er utviklet mye skriftlig materiell som kan anvendes av skolene i tillegg til at lærerne gis opplæring. Det er også mulighet å få veiledning per telefon i løpet av programperioden. Det er ikke oppgitt om det er noen sertifiseringsordning eller andre kvalitetssikringsrutiner. Det ble imidlertid ikke gjennomført systematisk kartlegging av implementering og fidelity i studien, så vi vet ikke med sikkerhet om tiltaket ble gjennomført som planlagt.

Basert på dette ble tro mot tiltaket vurdert til grad 2, tilfredsstillende (se tabell 3).

5. Ytre validitet

Studien er gjennomført i en ordinær skolekontekst med et stort utvalg elever og skoler fra hele landet, ca. 27000 elever fra 198 skoler. Det er derfor rimelig å tenke seg at resultatene kan generaliseres til andre norske skoler. Tidsrommet for oppfølging er ett år etter at programmet startet. Det hadde selvsagt vært ønskelig med en lengre oppfølgingsperiode.

I tillegg har det foregått en digital revolusjon siden 2004, da studien ble gjennomført. Mobbing foregår delvis på andre arenaer; digital mobbing og utestengelse er blitt mye mer utbredt. Det er derfor usikkert om resultatene er direkte generaliserbare til barnepopulasjonen i 2017.

Basert på dette ble ytre validitet vurdert til grad 3, godt (se tabell 3).

Resultater fra effektstudien

I tabell 4 vises en oversikt over resultatene. Dersom vi betrakter endringene i 5.-7. klasse fra pre- til posttest i skalaen som kartlegger om man mobber andre, så er det en nedgang i gjennomsnittskåren på 0,07. Sett i forhold til standardavviket (0,35-0,33),

må effekten beskrives som liten (Hedges' $g = 0,20$, se tabell 4). Litt svakere resultater (Hedges' $g = 0,12$) ble oppnådd for skalaen som målte om elevene ble mobbet. For elever i 2.-4. klasse var resultatene omtrent de samme (Hedges' $g = 0,18$ og $0,21$).

I analysene der elevene i Zero-skolene ble sammenlignet med andre skoleelever var det ingen signifikante forskjeller mellom gruppene (se tabell 4), det vil si at reduksjon i mobbeatferd og det å bli mobbet var like stor i tiltaks- som i kontrollgruppen.

I studien er det også gjort kategoriske analyser på om andelen som mobbet eller som ble mobbet endret seg. Utgangspunktet for disse analysene var en grovinndeling av elevene i to kategorier dvs. om de blir mobbet eller ikke, og om de mobber andre eller ikke. Det var ingen signifikant nedgang i prosentandelen mobbere, og det var heller ingen signifikant forskjell mellom Zero-utvalget og sammenligningsgruppen i endringen av andelen mobbere (se tabell

4). For andelen som ble mobbet var det en signifikant nedgang i Zero-utvalget fra før til etter intervensjonen. Differansen var $(7,0\% - 5,7\%) = 1,3\%$. Cohens h er beregnet til $0,05$, noe som kan karakteriseres som en minimal forskjell selv om den var signifikant. Det var imidlertid ingen signifikant forskjell i endringer mellom Zero-gruppen og sammenligningsgruppen i andelen som ble mobbet.

Oppsummert viser effektstudien at det var en signifikant nedgang i andelen som ble mobbet i tiltaks-skolene (fra 7% til $5,7\%$). For de kontinuerlige målene var det en liten men signifikant nedgang i gjennomsnittskårene for å mobbe andre samt å bli mobbet. Når det gjelder sammenligningen mellom Zero-skolene og de øvrige skolene var det ingen signifikante forskjeller, hverken blant de som mobbet eller blant de som ble mobbet av andre. Dette indikerer man i denne studien ikke fant noen effekt av Zero-programmet utover det andre skoler oppnådde gjennom deres egne innsatser mot mobbing.

Tabell 4. Effektstørrelser for utfallsvariabler

Mål	Målsetting	Pre-post (Zero-skoler)	Effektstørrelse (forskjell mellom Zero-skoler og kontrollskoler)
Kontinuerlig (0-3)			
	Mobber andre	$g = 0,20$	Ikke signifikant
	Blir mobbet	$g = 0,12$	Ikke signifikant
Dikotom (ja/nei)			
	Mobber andre	Ikke signifikant	Ikke signifikant
	Blir mobbet	Cohens $d = 0,05$	Ikke signifikant

Note. g = Hedges g er standardisert gjennomsnittsforskjell. Cohens h er standardisert forskjell mellom to proporsjoner, som tar hensyn til at den statistiske effekten vil avhenge av hvor på skalaen man befinner seg.

Andre evalueringer (ikke effektstudier)

Det ble ikke identifisert flere effektstudier, men flere beskrivelser av implementering og sammenlikning med andre land og programmer.

I forlengelsen av effektevalueringen, ble seks av skolene undersøkt nærmere. Disse skolene ble valgt ut på bakgrunn av type skole (barne-, kombinert- og ungdomsskole) og skolenes tidligere systematiske arbeid med mobbing. Resultatene viste at de skolene som var best forberedt også møtte færrest ut-

fordringer underveis. Et viktig spørsmål var hvorvidt det er mulig å hjelpe skoler som er delvis klare for implementering til en vellykket prosess. (Midthassel & Ertesvåg, 2009; Midthassel & Ertesvåg, 2008).

Det er også gjennomført en annen studie for å undersøke effekten av to ulike former for oppfølging etter avsluttet deltakelse i Zero-programmet. I tillegg ble en sammenligningsgruppe uten noen spesiell oppfølging inkludert. Det ble ikke avdekket for-

skjeller i mobbing mellom de tre gruppene, og forventningene om at skolene som fikk oppfølging skulle gjøre det bedre enn de uten ekstra oppfølging fikk ikke støtte i studien (Midthassel et al., 2008).

I en artikkel sammenliknes implementering av antimobbeprogrammet ABC i Irland og Zero-programmet i Norge (Midthassel et al., 2009). Konklusjonen er at norske myndigheter tar mer initiativ i antimobbearbeidet, noe som er viktig for en vellykket implementering. Samtidig understrekes det at skolens egen innsats og strategier har stor betydning for om implementeringen blir vellykket.

En annen artikkel sammenlignet Olweus-programmet med Zero-programmet, og konkluderte med at hvorvidt Zero-programmet er virksomt er det enda ikke funnet svar på (Stephens,

2011). Zero-programmet er imidlertid mer rettet inn mot den lokale skolehverdagen enn Olweus-programmet. Han argumenterer også for at antimobbeprogram generelt er for svakt teoretisk fundert, og i stor grad bygger på mobber/offer-perspektivet. Han etterlyser nyere teorier rundt hva mobbing kan handle om, som rasisme, homofobi og liknende. I tillegg mener forfatteren at nye mobbe-kanaler, som mobil og internett bør inkluderes i arbeidet.

En artikkel gir en oversikt over evalueringen, implementering og spredning av Zero-programmet i Norge (Roland & Midthassel, 2012).

Implementeringskvalitet

Skoler som er interesserte i å begynne med Zero-programmet må søke om å delta, helst sammen med to til fire andre skoler. Skolene utgjør en skolegruppe som mottar opplæring og veiledning fra Lringsmiljøsentret sammen. Zero-programmet har ingen sertifiseringsordninger eller systematisk monitorering av etterlevelse av programmets prinsipper, men det tilbys grundig opplæring og imple-

menteringsstøtte i etableringen. I tillegg mottar skolene veiledning underveis. Totalt skårer Zero-programmet 5 av 7 mulige (se tabell 5).

Tabell 5. Vurdering av tiltakets systemer for å fremme god implementeringskvalitet

Kategori	Ja	Nei	Ikke relevant
1. Implementeringsstøtte	X		
2. Kvalifikasjonskrav			X
3. Opplæring	X		
4. Sertifiseringsordninger		X	
5. Monitorering av fidelity/etterlevelse		X	
6. Veiledning	X		
7. Identifisering av målgrupper	X		
8. Kartleggings- og vedlikeholdsverktøy	X		
9. Strategier for tilpasning			X
Samlet skåre	$\sum 5/7$		

Diskusjon

Formålet med denne artikkelen er å undersøke om tiltaket Zero er virksomt benyttet i vanlig praksis i Norge. I avsnittene under diskuteres funnene fra kunnskapsoppsummeringen i henhold til kriteriene for klassifisering i Ungsinn. Dette danner grunnlaget for konklusjonen på forskningsspørsmålet i denne artikkelen.

Beskrivelse og teoretisk rasjonale

Det er utviklet mye materiell for Zero-programmet, og det må derfor ses på som godt beskrevet. Det fremkommer tydelig hvem som er målgruppe, hva som er målsetning med tiltaket, hvordan arbeidet skal organiseres i skolen og metoder som kan benyttes i de ulike delene av skolehverdagen. Samtidig er Zero-programmet ganske fleksibelt slik at hver skole kan utforme planer og tilpasse Zero-arbeidet på sin skole. Trolig er dette valgt for at skolene skal få sterkt eierskap til arbeidet, noe som er positivt for implementeringen. Samtidig kan det fremstå noe

uklart fra materiellet hva som er kjerneelementene i programmet.

Metodene som er beskrevet i programmet bygger på empiri og allment aksepterte teorier om mekanismene bak mobbing. Gjennom kunnskap om hva som er drivere og hemmere for mobbeatferd, inkluderer programmet velbegrunnede intervensjoner både for å forebygge og stoppe mobbing, og etter hvert også for å ivareta elever med mobbeerfaringer. Programmet er riktignok kritisert for å ha en for smal teoretisk tilnærming ved at det i for stor grad bygger på mobber/offer perspektivet (Stephens, 2011). I kritikken etterlyses det nyere teorier rundt hva mobbing kan handle om, som rasisme, homofobi og liknende. Andre fokuserer også i sterkere grad på mobbing som et sosialt fenomen, blant annet eXbus-miljøet i Danmark (Kofoed & Søndergaard, 2013; Schott & Søndergaard, 2014). De forstår mobbing som en ekstrem og forsterket utgave av eksklusjons- og marginaliseringsprosesser. Mennesket er avhengig av å tilhøre et felleskap, og sosial eksklusjonsangst kan oppstå når tilhørigheten trues. Denne angsten kan lindres ved å skape forakt for andre og dermed bidra inn i mobbeprosessen (Søndergaard, 2009).

Effektstudier, designkrav, forskningsmetodisk kvalitet og effekter

Det foreligger én nordisk effektstudie på Zero (Roland et al., 2010). I denne undersøkes effektene av programmet gjennom to ulike kvasi-eksperimentelle design. Et pre-post-design, der man så på endringen av mobbing fra før til etter gjennomføring av Zero-programmet, og et der resultatene fra skoler med Zero ble sammenlignet med data fra skoler som ikke benyttet Zero. Gullstandarden for effektstudier er randomiserte, kontrollerte design. Dette kan imidlertid være vanskelig å gjennomføre i skoler som allerede i stor grad har tatt i bruk ulike programmer og tiltak rettet mot å forebygge mobbing. Alternativet vil være ulike former for kvasi-eksperimentelle design, med de ulempene det medfører i form av svekket indre validitet.

Pre-post-undersøkelsen ble gjennomført med rimelig bra metodisk kvalitet, men designet har i seg selv den svakheten at man ikke kan vite om endringene man finner er forårsaket av tiltaket eller av andre faktorer. For å kompensere for denne svakheten er det i studien også gjort en sammenlikning av resultater fra pre-post studien med data fra elevundersøkelsen. Denne delen av studien har imidlertid betydelige metodiske svakheter. Skolene i sammenlikningsgruppen var trukket tilfeldig fra norske skoler, men dette er ingen garanti for at de ikke skiller seg på noen områder fra Zero-skolene. Det kan derfor tenkes at tiltaksgruppen og sammenlikningsgruppen i utgangspunktet var forskjellige. Tidsrommene mellom pre- og posttest var lengre i sammenlikningsgruppen enn i Zero-skolene (3 vs 1 år) noe som også gjør en sammenlikning mellom tiltaksgruppen og sammenlikningsgruppen vanskelig. I tillegg hadde forskerne liten oversikt over hvilke typer innsatser som ble benyttet ved de andre skolene. Resultatene viste heller ingen signifikante forskjeller i endring i mobbing mellom Zero- og sammenlikningsskolene.

Selv om pre-post-målinger viste en positiv utvikling for Zero-skolene, tydet sammenlikningsanalysene på at Zero-programmet ikke har noen effekt utover det andre skoler også oppnådde gjennom «ordinær praksis». Det vil si at det ser ut til å ha vært en reduksjon i mobbing på Zero-skolene, men også en reduksjon av mobbing på sammenlikningsskolene. Det er en utfordring for studien at den blir gjennomført samtidig med regjeringens manifest mot mobbing, en periode hvor antimobbearbeid i skolen hadde et særlig fokus både på skolene og i media. Til sammen 79% av sammenlikningsskolene oppga i undersøkelsen at de hadde økt sin innsats mot mobbing i perioden 2003-2004 sammenliknet med 1998-2001. Skolene i sammenlikningsgruppen kan også ha gjennomført andre systematiske programmer mot mobbing i den aktuelle tidsperioden. Dette reduserer muligheten for å avdekke om det er forskjell mellom Zero og vanlig praksis uten bruk av programmer.

Selv om spørsmålsbatteriet fungerte greit med tanke på Cronbachs alpha og godt utprøvde formuleringer, manglet det utdypende spørsmål om hvordan mobbingen foregikk, hva som var tema og hvilke arenaer som var berørte.

Oppsummert kan man si at pre-post-studien antyder at Zero-programmet reduserer forekomst av mobbing, men at sammenligningsstudien har for mange metodiske svakheter til å kunne avdekke hvor gode effektene av Zero-programmet er sammenliknet med vanlige innsatser på skoler.

Et annet interessant funn er at ulike former for oppfølging etter avsluttet deltakelse i Zero-programmet ikke ser ut til å ha effekt på mobbing (Midthassel et al., 2008). Forfatterne konkluderer med at dette kan skyldes at oppfølgingsprosedyrene ikke var tilstrekkelige. Det kan også tenkes at skolene gjennom Zero-programmet, informasjon og kampanjer fra myndighetene, har innarbeidet gode strategier i sitt antimobbe arbeid. Ytterligere oppfølging rundt Zero-programmet vil derfor ikke gjøre noen forskjell. På den annen side vet vi at det fremdeles er stort behov for å arbeide systematisk og målrettet for å redusere mobbing i skolen (Djupedalsutvalget, 2015). I den forbindelse må det trolig ytterligere innsatser til. Det kan også tenkes at en utvidelse av mobbebegrepet og inkludering av nyere teoretiske perspektiv og kanaler i mobbearbeidet vil kunne gi bedre resultater.

Implementeringskvalitet

Zero-programmet har gode rutiner for implementering og veiledning av skolene. Samtidig er skoleomfattende programmer ofte utfordrende å implementere. Det kreves at hele skolen, både lærere og administrasjon, er enige om arbeidet som skal gjøres, og at de har gode planer og rutiner i implementeringsprosessen. I en hektisk hverdag kan dette bli vanskelig å gjennomføre, ikke minst når en effektstudie eller implementeringsstudie er avsluttet og skolene ikke lenger får spesiell oppmerksomhet fra forskere og programeiere.

I tillegg til effektstudien er det gjennomført flere undersøkelser som fokuserer på implementering og implementeringskvalitet. Det er interessant å merke seg at seks skoler som hadde fått til en god implementering også hadde bedre resultater ved at færre ble mobbet (Midthassel & Ertesvåg, 2008). De skolene som var best forberedt, møtte også færrest utfordringer underveis. Arbeidet i programmet gikk for disse skolene godt sammen med skolens øvrige arbeid. Skolens mottakelighet, også kalt *readiness* ser ut til å være en viktig faktor for å få til en vellykket implementering (Midthassel & Ertesvåg, 2009), og dermed positive effekter. Forskerne fant at de to skolene som ble karakterisert som implementeringsklare, gjennomførte programmet på en god måte. På skolene karakterisert som delvis klare var situasjonen mer variert. Ledelse fremsto som den viktigste faktoren for vellykket implementering, noe som er i tråd med annen forskning (Baker, Kupersmidt, Voegler-Lee, Arnold & Willoughby, 2010; Kam, Greenberg & Walls, 2003). Et spørsmål forfatterne reiser er hvordan en kan hjelpe skoler som bare er delvis klare til en vellykket implementering.

Det er en vanskelig balansegang mellom å gjøre lokale tilpasninger og å implementere et systematisk program godt nok slik at man følger programmets målsettinger (Durlak & DuPre, 2008). Det å ta hensyn til den lokale konteksten som ulik skolekultur og ulike utfordringer ser ut til å være en forutsetning for en vellykket implementering, så noen lokale tilpasninger bør gjøres (Clarke, O'Sullivan & Barry, 2010). Det at Zero-programmet er såpass fleksibelt, kan derfor både være en utfordring og en forutsetning for at tiltaket skal kunne fungere godt over tid i norsk skole. Samtidig er det av betydning at programmets fire sentrale prinsipper (*nulltoleranse for mobbing, autoritative voksne, konsistens og kontinuitet*) etterleves for å oppnå et positivt resultat. Det er en fare for at praksis blir noe helt annet enn det som var Zero-programmets intensjon, eller at Zero programmet bare blir «hylleware» på skolen, uten at det tas i bruk i praksis.

Konklusjon

Zero-programmet bygger på solid, tradisjonell teori for hvordan mobbing oppstår. Det kan være behov for å utvide det teoretiske rasjonale slik at mobbing som et sosialt fenomen i større grad vektlegges (Kofoed & Søndergaard, 2013) I tillegg bør nye mobbekanaler, som mobil og internett inkluderes (Stephens, 2011). Det finnes imidlertid gode systemer for opplæring og veiledning, og det er utarbeidet omfattende materiell, både for lærere, FAU og elevrådet. Zero-programmet er skoleomfattende og fleksibelt, og bygger på fire prinsipper: *nulltoleranse for mobbing, autorative voksne, konsistens og kontinuitet*. Programmet implementeres for tiden ikke aktivt av Læringsmiljøsentret, og videre utvikling og tilrettelegging av programmet avhenger av myndighetenes prioriteringer.

Det er gjennomført én effektevaluering i den perioden der det var spesielt fokus på antimobbearbeid i skolen, gjennom myndighetenes manifest mot mobbing (Roland et al., 2010; Tikkanen & Junge, 2005). Oppsummert fant forskerne en reduksjon i mobbeatferd i både tiltaksskolene og sammenligningsskolene. Reduksjonen i Zero-skolene kan beskrive som liten i form av effektstørrelser (Hedges' *g*), og for andelen som ble mobbet var nedgangen på omtrent 20%. Denne reduksjonen var imidlertid ikke signifikant forskjellig i skolene som brukte Zero-programmet, sammenlignet med skolene som ikke brukte tiltaket. Det er grunn til å tro at sammenligningsskolene også arbeidet målrettet og systematisk for å redusere mobbing i denne perioden. Sammenligningsstudien har imidlertid en rekke svakheter som gjør påliteligheten til resultatene usikre. Skolene som var best forberedt, klarte å oppnå best kvalitet i implementeringsarbeidet og oppnådde også best resultater. På bakgrunn av dette blir Zero-programmet klassifisert til nivå 3: Tiltak med noe dokumentasjon på effekt. Nyere studier med et eksperimentelt design er ønskelig for å undersøke om Zero-programmet har bedre effekt enn ordinær praksis.

Zero klassifiseres på evidensnivå 3 – Tiltak med noe dokumentasjon på effekt

Referanser

- Atferdsforskning, S. f. (2003). *Zero. SAFs program mot mobbing. Problemløsning* [DVD]. Stavanger: Senter for atferdsforskning.
- Atferdsforskning, S. f. (2004). *Idéhefte mot mobbing for elevrådet. Barnetrinnet*. Stavanger: Senter for atferdsforskning.
- Atferdsforskning, S. f. (2012). *Idéhefte mot mobbing for elevrådet. Barnetrinnet* (3. utg.). Stavanger: Senter for atferdsforskning.
- Atferdsforskning, S. f. (udatert). *Zero. SAFs program mot mobbing. Innføringsfilm for foreldre og lærere. Barnetrinnet* [DVD]. Stavanger: Senter for atferdsforskning.
- Auestad, G. (2013). *Skolens støtte til mobbeofferet*. Stavanger: Læringsmiljøsentret.
- Baker, C. N., Kupersmidt, J. B., Voegler-Lee, M. E., Arnold, D. H. & Willoughby, M. T. (2010). Predicting teacher participation in a classroom-based, integrated preventive intervention for preschoolers. *Early Childhood Research Quarterly*, 25, 270-283. doi:10.1016/j.ecresq.2009.09.005
- Card, N. A., Stucky, B. D., Sawalani, G. M. & Little, T. D. (2008). Direct and indirect aggression during childhood and adolescence: a meta-analytic review of gender differences, intercorrelations, and relations to maladjustment. *Child Development*, 79, 1185-1229. doi:10.1111/j.1467-8624.2008.01184.x
- Clarke, A. M., O'Sullivan, M. & Barry, M. M. (2010). Context matters in programme implementation. *Health Education*, 110, 273-293.
- Djupedalsutvalget. (2015). *Å høre til. Virkemidler for et trygt psykososialt skolemiljø*. NOU 215:2. Oslo: Kunnskapsdepartementet.
- Dodge, K. A. (1991). The structure and function of reactive and proactive aggression. In P. D. J & K. H. Rubin (Red.) *The development and treatment of childhood aggression* (s. 201-218). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Durlak, J. A. & DuPre, E. P. (2008). Implementation matters: A review of research on the influence of implementation on program outcomes and the factors affecting implementation. *American Journal of Community Psychology*, 41, 327-350. doi: 10.1007/s10464-008-9165-0.
- Utdanningsdirektoratet. (2015). *Elevundersøkelsen*. Oslo: Utdanningsdirektoratet. Hentet fra <https://skoleporten.udir.no/rapportvisning/grunnskole/laeringsmiljoe/elevundersokelsen/nasjonalt?enhetsid=00&vurderingsomrade=6&underomrade=48&skoletype=0&skoletypemenuid=0&sammenstilling=1>.
- Eriksen, I. M., Hegna, K., Bakken, A. & Lyng, S. T. (2014). *Felles fokus. En studie av skolemiljøprogrammer i norsk skole*. Rapport 15/14. Oslo: NOVA, Høgskolen i Oslo og Akershus. Hentet fra: <file:///C:/Users/mma006/Downloads/NOVA-R-15-14-Felles-fokus.pdf>
- Flack, T. (2010). *Innblikk. Et sosial – analytisk verktøy for å forebygge og avdekke skjult mobbing*. Stavanger: Universitetet i Stavanger.
- Hox, J. J. H., Moerbeek, M. & van de Schoot, R. (2010). *Multilevel analysis: Techniques and applications* (2.

- utg.). *Quantitative Methodology Series*. New York: Routledge.
- Idsøe, E. C. & Idsøe, T. (2016). Mobbing i et traumeperspektiv. I E. Bru, E. C. Idsøe & K. Øverland (Red.), *Psykisk helse i skolen* (s. 109-124). Oslo: Universitetsforlaget.
- Kam, C. M., Greenberg, M. T. & Walls, C. T. (2003). Examining the role of implementation quality in school-based prevention using the PATHS curriculum. Promoting Alternative Thinking Skills Curriculum. *Prevention Science*, 4, 55-63. doi:10.1023/A:1021786811186
- Karlsen, C. & Fredriksson, L. M. (2014). *Stopp mobbingen! En studie om antimobbeprogrammet Zeros langtidsvirkende effekt på skolars forbyggende arbeid mot mobbing*. Masteroppgave i lærerutdanning. Tromsø: Institutt for lærerutdanning og pedagogikk, UiT Norges arktiske universitet. Hentet fra: http://munin.uit.no/bitstream/handle/10037/8110/t_hesis.pdf?sequence=2&isAllowed=y
- Klingenberg, B. S. (2007). *Arbeid mot mobbing: en kvalitativ studie om en skoles arbeid mot mobbing, ved bruk av mobbeprogrammet ZERO, sett fra elevenes ståsted*. Masteroppgave i spesialpedagogikk. Institutt for spesialpedagogikk, Universitetet i Oslo. Hentet fra: https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/31921/Masteroppgave_Klingenberg.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Kofoed, J. & Søndergaard, D. M. (2013). *Mobning gentenkt*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N. & Lattanner, M. R. (2014). Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. *Psychological Bulletin*, 140, 1073-1137. doi:10.1037/a0035618
- Kowalski, R. M., Limber, S. P. & Agatston, P. W. (2012). *Cyberbullying: Bullying in the digital age* (2. utg.). West Sussex, UK: Wiley.
- Kunnskapsdepartementet. (2016). *Regjeringens politikk mot mobbing. Vedlegg til PM Nr.: 45 - 16*. Oslo: Kunnskapsdepartementet. Hentet fra: <https://www.regjeringen.no/contentassets/ef82650760942e99fa3df703a6d57e6/oversikt-regjeringens-mobbepolitikk-vedlegg-45-16-pm.pdf>
- Martinussen, M., & Eng, H. (2010). Beskrivelse og vurdering av tiltaket: Zero. Ungsinn, tiltak nr. 19. Hentet fra: http://www.ungsinn.no/post_tiltak/zero/
- Martinussen, M., Reedt, C., Eng, H., Neumer, S.-P., Patras, J. & Mørch, W.-T. (2016). *Kriterier og prosedyrer for vurdering og klassifisering av tiltak*. Hentet fra: http://www.ungsinn.no/wp-content/uploads/Ungsinn_kriterier_screen_2016.pdf
- Midthassel, U. V. (2011). *ZERO Skolens handlingsplan mot mobbing. Introduksjon og mal* (2. utg.). Stavanger: Læringsmiljøseneteret.
- Midthassel, U. V., Auestad, G., Roland, P., & Solli, E. (2006). *Zero, SAFs program mot mobbing. Temahefte*. Stavanger: Senter for atferdsforskning.
- Midthassel, U. V., Bru, E. & Idsøe, T. (2008). Is the sustainability of reduction in bullying related to follow-up procedures? *Educational Psychology*, 28, 83-95. doi:10.1080/01443410701449278
- Midthassel, U. V. & Ertesvåg, S. (2009). Utfordringer ved implementering av skoleomfattende endringsarbeid: Erfaringer fra seks skolars gjennomføring av Zero-programmet. *Spesialpedagogikk*, 1, 4-11.
- Midthassel, U. V. & Ertesvåg, S. K. (2008). Schools implementing Zero: The process of implementing an anti-bullying program in six Norwegian compulsory schools. *Journal of Educational Change*, 9, 153-172. doi:10.1007/s10833-007-9053-7
- Midthassel, U. V., Minton, S. J. & O'Moore, A. M. (2009). Conditions for the implementation of anti-bullying programmes in Norway and Ireland: a comparison of contexts and strategies. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 39, 737-750. doi:10.1080/03057920902772081
- Midthassel, U. V. & Roland, E. (2011). Zero – et program mot mobbing. I U. V. Midthassel, E. Bru, S. K. Ertesvåg & E. Roland (Red.), *Tidlig intervensjon og systemrettet arbeid for et godt læringsmiljø* (107-123). Oslo: Universitetsforlaget.
- Olweus, D., Danielsen, I. L., & Roland, E. (1983). *Mobbing: bakgrunn og tiltak*. Oslo: Kirke- og undervisningsdepartementet.
- Opplæringsloven § 9 a-1. (1998). <https://lovdata.no/lov/1998-07-17-61/§9a-1>
- Rigby, K. (2007). *Bullying in schools and what to do about it* (2. utg.). Melbourne: Australian Council for Educational Research.
- Roland, E. (1996). *Mobbing. Håndbok til foreldre*. Stavanger: Læringsmiljøseneteret.
- Roland, E., Bru, E., Midthassel, U. V. & Vaaland, G. S. (2010). The Zero programme against bullying: effects of the programme in the context of the Norwegian manifesto against bullying. *Social Psychology of Education*, 13, 41-55. doi:10.1007/s11218-009-9096-0
- Roland, E. & Midthassel, U. V. (2012a). The Zero program. *New directions for youth development*, 133, 29-39. doi:10.1002/yd.20005
- Roland, E. & Vaaland, G. S. (2006). *Zero, SAFs program mot mobbing. Lærerveiledning* (2. utg.). Stavanger: Læringsmiljøseneteret.
- Salmivalli, C. (2009). Bullying and the peer group: A review. *Aggression and Violent Behavior*, 15, 112-120.
- Schott, R. M. & Søndergaard, D. M. (2014). *School bullying. New theories in context*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Solberg, M. E. & Olweus, D. (2003). Prevalence estimation of school bullying with the Olweus Bully/Victim Questionnaire. *Aggressive Behavior*, 29, 239-268. doi:10.1002/ab.10047
- SSB. (2015). *Elevar i grunnskolen, 1. oktober 2015. Grunnskolar og elevar etter eigeforhold. Absolutte tal og endring i prosent*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Stephens, P. (2011). Preventing and confronting school bullying: A comparative study of two national programmes in Norway. *British Educational Research Journal*, 37, 381-404. doi:10.1080/01411921003692868
- Söderström, Å. (2013). Mobbing får næring i skolens arbeidsmiljø. I Skolverket (Red.), *Krenkningar i skolan – analyse av problem och lösningar* (s. 172-183). Stockholm: Skolverket.

- Søndergaard, D. M. (2009). Mobning og social eksklusionsangst. In J. Kofoed & D. M. Søndergaard (Red.), *Mobning. Sociale prosesser på afveje* (s. 21-58). København: Hans Reitzels Forlag.
- Tikkanen, T. & Junge, A. (2005). *Realisering av en visjon om et mobbefritt oppvekstmiljø for barn og unge. Sluttrapport til evaluering av Manifest mot mobbing 2002-2004*. Stavanger: Rogalandforskning.
- Ulriksen, R. & Knapstad, M. (2016). *Digital mobbing. Kunnskapsoversikt over forskning på effekter av tiltak*. Hentet fra: www.fhi.no
- Utdanningsdirektoratet. (2012). *Vurdering av støtte til antimobbeprogram og læringsmiljøprogram*. Oslo: Utdanningsdirektoratet.
- Wendelborg, C. (2016). *Mobbing, krenkelser og arbeidsro i skolen. Analyse av Elevundersøkelsen skoleåret 2015/2016*. Trondheim: NTNU Samfunnsforskning.

Mottatt 04.01.2017, godkjent 18.06.2017,
publisert 28.11.2017.
Redaktør: Charlotte Reedtz

